

10. Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Альбат Г. П. Сб. междунар. конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных (С библиографическим указателем) / Г. П. Альбат. – М., 1917. – С. 23–32.
11. **Ремарк Э. М.** На западном фронте без перемен / Э. М. Ремарк. – СПб., 2001.
12. Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах). – М., 1925.
13. **Сергеев Е. Ю.** Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны / Е. Ю. Сергеев // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 65–78.
14. **Симонова Т.** Русские в германском и австрийском плену в период Первой мировой войны / Т. Симонова // Журнал Московской Патриархии. – 2006. – № 5. – Режим доступа: <http://www.jmp.ru/jmp/06/05-06/09.htm> (Дата перегляду 17.09.2008)
15. Скромное геройство (из рядов французской армии) // Русские ведомости. – № 217 (21 сентября). – 1916. – С. 3.
16. **Тюкачов В.** На чужбине / В. Тюкачов. – Иваново, 1937.
17. **Урланис Б. Ц.** Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVIII–XX вв. (Историко-статистическое исследование) / Б. Ц. Урланис. – М., 1960.
18. **Фомин В. Б.** Среди культурных варваров. 14 месяцев в германском плену / В. Б. Фомин. – Пг., 1916.
19. **Шипек А.** Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне / А. Шипек // Война и революция. – 1928. – № 2. – С. 64–72.
20. **Якушина А. П.** Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914–1918) / А. П. Якушина // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 3. – С. 59–69.
21. **Ferguson N.** The Pity of War / N. Ferguson. – N. Y., 1999.
22. Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006.
23. **Oltmer J.** Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918 / J. Oltmer // Krieg in der Geschichte. Band 24. Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. – Paderborn-München-Wien-Zürich, 2006. – S. 67–96.

Надійшла до редколегії 22.09.2009

УДК 94 (470) «1918»

О. Б. Грищенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ПЕРЕНЕСЕННЯ СТОЛИЦІ РСФРР З ПЕТРОГРАДА ДО МОСКВИ У БЕРЕЗНІ 1918 р.

На основі даних джерел та літератури з'ясовуються фактичні причини перенесення столиці більшовицької Росії у 1918 р.

Ключові слова: столиця, джерела, Петроград, Москва, більшовицький уряд.

На основании данных источников и литературы выясняются фактические причины переноса столицы большевистской России в 1918 г.

Ключевые слова: столица, источники, Петроград, Москва, большевистское правительство.

The author discovered real reason of transfer the capital of communist Russia in 1918 on basis of sources and literature.

Key words: capital, sources, Petrograd, Moscow, communist government.

Як не дивно, перенесення столиці Росії з Петрограда до Москви в 1918 р. залишається однією з найменш досліджених сторінок з історії становлення більшо-

вицької влади на теренах колишньої Російської імперії. Позиція радянської історіографії з цього питання (детальніше про це йдеться нижче) була категоричною і базувалася тільки на офіційному трактуванні, викладеному більшовицьким урядом. Однак, навіть у рамках цього «єдино правильного» пояснення, спеціальних досліджень надзвичайно мало. Найчастіше про перенесення столиці до Москви згадували поверхово, в контексті переказу процесу встановлення радянської влади та подій громадянської війни. Зазвичай, такі «дослідження» мали характер констатування самого факту перенесення (наприклад, у радянських істориків В. А. Клименка [4, с. 14] та С. Ф. Найди [10, с. 80]), інколи подавалась офіційна причина (наприклад, у М. О. Малишева [7, с. 13–14]), а дехто з істориків про цю подію взагалі «забував», вважаючи її несуттєвою і вже достатньо вивченою. Фактично лише радянський дослідник А. Л. Фрайман спробував дати комплексне пояснення причин цієї акції, проте, за умов існування в той час цензури, вони зводилися тільки до підтримки офіційної версії. Сучасна російська історична наука практично не відійшла від радянських стереотипів у цьому питанні. Можна констатувати, що на сьогоднішній день відсутні не те що монографії, а й навіть повноцінні наукові статті, в яких би висвітлювались істинні причини перенесення столиці РСФРР до Москви.

Мета дослідження – з'ясувати, які причини підштовхнули уряд В. І. Леніна на початку 1918 р. перенести столицю до іншого міста. Джерельна база – офіційні документи владних структур радянської Росії (постанова РНК про евакуацію уряду [5], радіограма РНК та ВЦВК про надання допомоги голодуючому Петрограду [3], офіційна заява радянського уряду про перенесення столиці до Москви [9], постанова IV Всеросійського з'їзду рад про тимчасове перенесення столиці РСФРР до Москви [11]), публіцистичні нариси В. І. Леніна, а також мемуарні твори тих осіб, які мали безпосереднє відношення до вищезазначеної події (спогади братів В. і М. Бонч-Бруєвичів, П. Малькова),

На підставі аналізу джерел та спеціальної літератури можна виокремити три основні причини перенесення столиці РСФРР у березні 1918 р. з Петрограда до Москви. Перша причина – це військово-стратегічна загроза з боку німецьких військ, яка нависла над Північною столицею. Радянська історіографія зазвичай намагалася довести, що головною причиною перенесення радянської столиці до Москви був саме наступ німецьких військ на Петроград, який розпочався 18 лютого 1918 р. Війська Німецької імперії швидко продемонстрували більшовикам свою перевагу над щойно створеною Червоною армією, котра ще не встигла перетворитися на боєздатну силу. 25 лютого німцями був захоплений Псков. Під загрозою опинилася не лише столиця держави, а й сама радянська влада, оскільки Петроград вважався «колискою революції» [12, с. 106]. Тому вже на наступний день Раднарком РСФРР прийняв постанову про термінову евакуацію уряду, а перевезені мали бути «мінімальна кількість керівників центрального адміністративного апарату з сім'ями, Державний банк, золото та Експедиція заготовлення цінних паперів» (тут і далі переклад з російської мій. – О. Г.) [5, с. 398]. Навіть, після укладення 3 березня 1918 р. Брестської угоди більшовики небезпідставно побоювалися близького сусідства з військами імперіалістів [6, с. 24].

Для підтвердження цих висновків історики зазвичай наводять офіційну позицію радянського уряду, котра була остаточно сформульована 12 березня 1918 р. на сторінках центральних газет: «...Раді Народних Комісарів неможливо більше залишатися і працювати на відстані дводенного переходу від німецьких військ... Задля безпеки самого Петрограда необхідно перенести столицю до Москви. Німецький імперіалізм вважає, що захоплення Петрограда стане смертельним ударом по революції і Радянській владі. Перенесення столиці до Москви продемонструє імперіалістам, що Радянська влада однаково міцно почуває себе по всій країні, і дасть зрозуміти безглуздість походу на Петроград...» [9, с. 1].

Констатуючи сам факт таємного перенесення столиці і пояснюючи свої дії, В. І. Ленін та його оточення намагалися виправдатися перед Петроградом, котрий назавжди втратив статус і привілеї столичного міста: «Ні, це не втеча з поста... Від'їжджаючи з Петрограда, Рада Народних Комісарів одночасно захищає і позицію революційної влади, і сам Петроград, який значною мірою перестає бути мішенню можливого німецького удару» [9, с. 1].

Напевно й насправді не можна заперечувати як одну з кількох саме таку причину перенесення столиці, оскільки після втрати Фінляндії, Естонії, Латвії і Литви новий державний кордон РСФРР проходив всього за 30–50 км від Петрограда. Військові спеціалісти, передусім начальник штабу Верховного головнокомандувача М. Д. Бонч-Бруевич (колишній царський генерал), наголошували також на тому, що Північна столиця надто територіально відірвана від основних масивів етнічно російських територій [2, с. 263–264]. Натомість, Москва – найбільший транспортний вузол Росії, який знаходиться на перетині стратегічних комунікацій і саме звідти радянським можновладцям було б набагато зручніше керувати боротьбою із зовнішніми та внутрішніми ворогами [2, с. 264]. До того ж Москва знаходилася доволі далеко від західного кордону – майже за 600 км.

Проте не лише ця причина була визначальною при остаточному прийнятті рішення більшовицьким урядом, хоча, слід зазначити, що саме загроза з боку Німеччини стала своєрідним прискорювачем подій.

Не менш вагомою причиною перенесення столиці стала внутрішня ситуація в Петрограді. Більшовицький переворот тут було здійснено набагато легше, ніж у Москві. Жертв майже не було. Натомість у Москві декілька днів тривали запеклі бої. Загинуло більше 200 осіб. Проте захоплений Петроград так і залишився до кінця не завойованим. Проблеми з постачанням продуктів харчування і палива дали поштовх початку постійних страйків із боку пітерського пролетаріату, а також інтелігенції (вчителів, банківських службовців, працівників пошти та телеграфів, чиновників різних державних установ). Ці події детально описував у своїх спогадах П. Д. Мальков, який у 1917–1918 рр. займав посаду коменданта Смольного, а в 1918–1920 рр. – коменданта Московського Кремля [8, с. 85–88].

Місто було переповнене солдатами-дезертирами, анархістами, кримінальними елементами, офіцерами, які не визнавали радянську владу; біженцями, котрі нещодавно повернулися з еміграції. Петроград став ідеальним місцем для шпигунів, провокаторів та терористів. Найбільш небезпечною і практично непідконтрольною верствою населення були матроси Балтійського флоту. Перебуваючи в ейфорії від отриманої свободи, «окраса і гордість революції» швидко перетворилися на звичайнісіньких мародерів, або як їх тоді називали – «матроську вольницю». Зі зброєю, захопленою на складах та кораблях, матроси наводили жах на мешканців міста, заарештовували будь-кого на власний розсуд, здійснювали самовільні обшуки, конфіскації. Нерідко такі «акції» супроводжувалися масовими вбивствами, найчастіше від імені революції, під прикриттям мандата, наданого більшовиками [1, с. 171–198]. Пограбування винних запасів Зимового палацу поклало початок масовим п'яним погромам. Згідно зі свідченнями коменданта Смольного П. Малькова, зазвичай такі погроми супроводжувалися відвертим розбоям, а нерідко – і вбивствами [8, с. 97–104].

До того ж це підсилювалось специфікою Петрограда як портового міста. У місті постійно перебувала значна кількість іноземців, які переважно негативно ставилися до нової влади. Свій внесок у дезорганізацію міського життя зробили військовополонені німці, австрійці та угорці. Петроград був практично некерований, особливо у нічні години. Бунти і змови проти Рад поширювалися з надзвичайною швидкістю. Майже щодня в Петрограді викривали збройні угруповання політичного та кримінального характеру з відвертими антирадянськими намірами [8, с. 91–124]. Об'єднувалися монархісти і есери, меншовики і октябрис-

ти, кадети і анархісти. Навіть більшовицькі високопосадовці не почували себе в безпеці. 1(14) січня 1918 р. був здійснений замах на В. Леніна. За даними сучасників, тоді розслідування встановило, що його організаторами були монархісти [1, с. 327–342; 6, с. 84]. Міський голова М. І. Калінін та голова Петроградської ради Г. Є. Зінов'єв були безсилі в обставині повного безвладдя та анархії. Спроби більшовиків припинити хаос шляхом масового терору закінчилися провалом, оскільки на той час ще не існувало такої сили, на яку можна було б покластися у вирішенні цього питання. Структури ВНК тільки формувалися, новостворена міліція ще була досить слабка. Не можна було покладатися ні на Петроградський гарнізон, ні на Червону гвардію, ні тим більше на матросів. Довірою вождя революції користувалися лише окремі підрозділи старої армії, а саме латишські стрілки, котрі славилися своєю залізною дисципліною. Вони несли охорону Смольного, а також виконували спеціальні доручення радянського керівництва. Проте їх було надзвичайно мало – у грудні 1917 р. їх було 300 осіб, в наступному місяці – близько 1 тис. [8, с. 73–76].

Отже, більшовики були налякані не стільки військовою загрозою Петрограду ззовні, стільки ситуацією в самому місті. Замах на життя В. І. Леніна, «матроська вольниця», постійні страйки та змови вели до цілком логічного висновку – з міста треба від'їжджати у більш спокійне місце. І таким місцем стала Москва. Звісно більшовики не надто тішили себе думкою, що там все тихо і спокійно. У дещо провінційній тоді Москві також були свої антисоціальні елементи, проте вони мали передусім кримінальний, а не політичний характер.

Ще однією причиною переїзду радянського уряду до Москви був брак продуктів харчування і палива. Узагалі ця проблема була «одвічною» для міста Св. Петра, оскільки воно знаходилося в географічній ізоляції від села та паливних центрів. Лише завдяки залізничним та морським комунікаціям Петрограду завжди вдавалося вирішувати продовольчу та паливну проблему. Земля, на якій знаходилося місто, не відносилася до найбільш родючих ґрунтів Росії. Хліб, м'ясні та молочні продукти зазвичай привозили з українських земель або з російських центральних чорноземних губерній (Тамбовської, Рязанської, Тверської та ін.). Петроградська промисловість та пересічні мешканці у довоєнні часи зазвичай користувалися імпортованим вугіллям та нафтою, переважно з Британії та Німеччини. У зв'язку з війною та економічною блокадою радянської Росії постачання палива з-за кордону припинилося. Комунікації Центральної Росії були дезорганізовані десятками тисяч дезертирів, що втікали з фронту. Безлад на транспорті не давав можливості забезпечити столицю донецьким вугіллям, кавказькою нафтою та продуктами харчування. Згідно зі слушними зауваженнями А. Фраймана, окупація німецькими військами України, а також відверта ворожість з боку Дону та Кубані до радянської влади взагалі поставили Петроград на межу катастрофи [12, с. 169–171].

Відсутність палива стала основною причиною перебоїв у роботі промислових підприємств та міського транспорту. Припинили свою діяльність декілька великих заводів: чавунний «Лангезіппен», машинобудівні «Айваз», «Роберт Круг», «Сіменс-Шуккерт» [12, с. 169]. На межі закриття перебували Обухівський, Охтинський і Путіловський заводи, які виготовляли зброю і боєприпаси. Робітники не отримували навіть мізерної заробітної платні, котру й так «з'їдала» інфляція.

Залізною рукою Петроград узяв голод. П. Мальков підкреслював, що взимку 1917–1918 рр. нерідкими були випадки, коли охоронці Смольного інституту втрачали свідомість прямо на своєму посту від хронічного недоїдання [8, с. 69–72]. Напівголодне існування працівників РНК та ВЦВК згадує у своїх спогадах й управляючий справами Раднаркому В. Д. Бонч-Бруєвич [1, с. 133]. Якщо голодувало радянське керівництво [8, с. 79], то годі вже казати про пересічних громадян. 27 лютого 1918 р. щоденний хлібний пайок пітерського пролетарія зменши-

ли до чверті фунта (менше 120 г). Але навіть за такої норми видатків запасів у місті було всього на 5 днів. Картоплі, цукру, м'яса, масла не було зовсім. Одразу ж виник «чорний ринок», з яким не надто результативно боролися працівники Надзвичайної комісії [12, с. 171]. 28 лютого Президія ВЦВК та Комітет революційної оборони Петрограда звернувся по радіо до усіх Рад країни з вимогою надати негайну продовольчу допомогу столиці [3, с. 502]. Проте провінції не надто поспішали з допомогою.

Більшовики сподівалися, що в Москві, яка знаходиться у самому центрі «хлібних районів» Росії, можна набагато ефективніше вирішувати ці проблеми шляхом насильницького вилучення продовольства у селян (т.з. продрозкладки). До того ж Москва знаходилася на перетині стратегічних комунікацій, що сприяло б ефективнішому постачанню нової столиці товарами першої необхідності.

Увечері 10 березня 1918 р. В. І. Ленін та інші радянські посадовці таємно вихали з Петрограда до Москви [1, с. 217–224]. Більшовики добре розуміли, що залишають місто напризволяще. У разі нового наступу німецьких військ Петроград був приречений. Він назавжди втратив столичний статус, тобто був позбавлений основних функцій, котрі поклав на нього ще Петро І. 16 березня 1918 р. IV Всеросійський з'їзд рад, скликаний для ратифікації Брестської угоди, узаконив факт, який вже здійснився, і проголосив тимчасове перенесення столиці РСФРР до Москви [11, с. 53–54]. Проте Москва залишилася столицею РСФРР (а далі – СРСР та Російської Федерації) і після закінчення громадянської війни.

Таким чином, раптове і таємне перенесення столиці РСФРР до Москви 9–12 березня 1918 р. було зумовлене низкою причин геополітичного та внутрішньополітичного характеру. Не відкидаючи самого факту можливої військової загрози для Петрограда з боку німецьких військ, можна впевнено констатувати, що більшовицький уряд на той час керувався передусім внутрішніми соціально-економічними чинниками. Саме вони привели до того, що два найбільших міста Росії назавжди помінялися своїми ролями. До того ж Північна столиця залишалася втіленням старого дореволюційного світу, який відверто вороже ставився до радянської влади. Для більшовиків це було абсолютно неприйнятним.

Бібліографічні посилання

1. **Бонч-Бруевич В. Д.** Воспоминания о Ленине / В. Д. Бонч-Бруевич. – М., 1969.
2. **Бонч-Бруевич М. Д.** Вся власть Советам / М. Д. Бонч-Бруевич. – М., 1964.
3. Декреты Советской власти / гл. ред. Г. Д. Обичкин. – М., 1957. – Т. 1. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г.
4. **Клименко В. А.** Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917–1920 / В. А. Клименко. – М., 1978.
5. **Ленин В. И.** Проект постановления СНК об эвакуации правительства / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений : в 55 т. (далі – ПСС). – М., 1981. – Т. 35. – С. 398.
6. **Ленин В. И.** Политический отчет Центрального комитета на VII экстренном съезде РКП(б) / В. И. Ленин // ПСС. – М., 1969. – Т. 36. – С. 3–26.
7. **Малышев М. О.** Оборона Петрограда и изгнание немецких окупантов с северо-запада в 1918 году / М. О. Малышев. – Л., 1974.
8. **Мальков П. Д.** Записки коменданта Кремля / П. Д. Мальков. – М., 1987.
9. Москва – столица Советского государства (официальное обращение ВЦИК и СНК РСФСР) // Известия ВЦИК. – 1918. – № 46. – 12 марта.
10. **Найда С. Ф.** Триумфальное шествие советской власти / С. Ф. Найда. – М., 1957.
11. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик : сб. док. в 3 т. / гл. ред. М. П. Георгадзе. – М., 1959. – Т. 1.
12. **Фрайман А. Л.** Революционная защита Петрограда в феврале-марте 1918 г. / А. Л. Фрайман. – М.; Л., 1964.

Надійшла до редколегії 25.11.2010